

Л. Михайлина, д-р іст. наук, генеральний директор
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ,
С. Піоваров, д-р іст. наук, проф., заступник генерального директора
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ПУСТОВАЛОВ С.Ж. ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА
ЯМНО-КАТАКОМБНОГО СУСПІЛЬСТВА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я –
КИЇВ, ФОП. ЖОВТИЙ, 2015. – 197 С.**

Щойно вийшла друком нова монографія відомого українського фахівця зі старожитностей епохи бронзи С. Ж. Пустовалова, присвячена етносоціальним проблемам населення доби ранньої бронзи півдня України. Рецензована книга є вагомим результатом його роботи останніх років. Головна мета монографії полягає в обґрунтуванні з використанням нових досліджень станово-кастового характеру ямно-катакомбного суспільства. Розглядаються всі основні кастові суспільства світу для створення моделі кастової системи. З огляду на створену модель аналізуються матеріали поховальних обрядів ямної та катакомбної спільнот.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків та списку літератури (722 позиції). С. Ж. Пустовалов в роботі користується археологічними, історичними та етнологічними джерелами для тлумачення поховальних ритуалів населення ямної та катакомбної спільнот. Перший розділ носить назву "Теоретико-методологічні основи дослідження", другий – "Головні підсумки вивчення катакомбної спільноти", третій – "Загальна характеристика джерела", четвертий – "Етно-соціальна характеристика катакомбного населення за даними поховального обряду", п'ятий – "Етно-соціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я", шостий – "Інтерпретація результатів дослідження". Завершують книгу аргументовані та ґрунтовні висновки.

Відкриває монографію теоретико-методологічний підрозділ, де сформульовано всі головні засади подальшого вивчення матеріалів, зокрема особливості етносоціальних реконструкцій за матеріальними рештками, основні принципи соціальної інтерпретації в археології, особливості етнічних стосунків за доби пізньої первісності та ранньої державності тощо. Автор показує, як перехід від первісності до держави віддзеркалено в матеріальних рештках.

Кастові структури виникають в контактних зонах між давніми державами та первісною периферією. Автор розглядає Північне Причорномор'я як периферію Близькосхідного цивілізаційного центру. Ґрунтовно показано, що енеолітичні степові культури території України набувають статусу далекої периферії Близькосхідного цивілізаційного центру. Престижні речі за доби бронзи поширюються в усій циркумпонтійській зоні, проникаючи далеко на північ.

В першому розділі чільне місце займає обґрунтування станово-кастової системи як моделі для реконструкції соціальних систем у давніх народів. Для створення цієї моделі автор послуговується матеріалами, в першу чергу, Індії, Африки, Мезоамерики, Океанії, Давньої Греції, Єгипту та Месопотамії – даними всього світу, де зустрічається кастова система. Автор досліджує умови виникнення кастової системи, її ознаки та їх відображення в матеріальних рештках. На думку автора та інших дослідників, кастова система виникає в контактних суспільствах, розташованих на кордоні перших держав та первісних племен в суспільствах, де вже панує територіальний розподіл праці, де суспільство вже поділено на стани типу варн.

При формуванні кастового суспільства велику роль відіграє завоювання. Тобто на одній і тій самій території мають мешкати принаймні два етноси. Після завоювання престижні види праці залишаються за етносом-завойовником, а непрестижні – за підкореним етносом. Тому кожний з етносів займає певне місце в суспільній ієрархії. В процесі існування кастової системи збільшується кількість каст. При цьому соціальна диференціація в межах етносів-каст скорочується. В нижніх – у бік зниження соціального статусу, в верхніх – у бік підвищення. Підвищення соціального статусу можливе для чоловіків тільки під час війни як відзнака, а для жінок – шляхом шлюбу (давньоіндійський звичай "анулома"). Ці тези теоретичного розділу знаходять своє відображення в подальшому дослідженні.

Другий розділ монографії присвячений обговорюванню історіографічних питань. Охарактеризовано результати досліджень населення ранньої бронзи. Особливо детально розглядаються здобутки у вивченні соціальних відносин.

У третьому розділі подано джерелознавчу характеристику матеріалів поховального обряду катакомбного населення. Привертає увагу типологія металевих ножів. Переважання, особливо з часом, білувальних ножів (знаряддя праці скотаря) в ямного населення свідчить про зниження соціального статусу цього населення (соціальний статус воїна вище за пастуха), а також про сервісні відносини між ямним населенням та катакомбним. У розділі також доводиться тривале паралельне існування ямного та катакомбного населення.

У четвертому розділі здійснено етносоціальні реконструкції за матеріалами катакомбної спільноти. Підрозділ "Етнічна характеристика катакомбного населення" присвячений походженню катакомбної спільноти. Автор розглядає різні гіпотези, проте схиляється до південної Східносередземноморської гіпотези походження цього населення. Стверджується існування двох етносів у катакомбній спільноті, які взаємодіяли між собою та з ямним населенням. Підтверджується контактний характер ямно-катакомбного суспільства в результаті взаємодії первісного населення та населення значно більше розвиненого.

Аналізуючи склад населення, автор фіксує скорочення соціальної стратифікації у східнокатакомбному етносі за рахунок вищих верств населення та великий прошарок знаті в інгульському етносі при наявності в останньому неоправних верств. Для інгульського масиву виділено шість соціальних груп, а східнокатакомбного – чотири. Територіальний розподіл поховань за соціальними верствами показав наявність соціальних центрів на р. Молочній та в регіоні Сіверського Дінця – Нижнього Дону. Поховання знаті починають відзначатися спеціальними поховальними спорудами – багатокамерними катакомбами. Інколи в багатокамерних могилах ховають дітей знаті з охоронцями.

Автор реконструює організацію ямно-катакомбного війська. Він інтерпретує кенотафи як військові поховання. С.Ж. Пустовалов наголошує, що серед поховань інгульського етносу трапляються поховання зі зброєю з ознаками ямного або східнокатакомбного етносу. Це становище, на думку автора, є відображенням підвищення соціального статусу серед чоловіків. Зброя притаманна катакомбній спільноті майже так само, як і скіфам. У багатьох ямних похованнях, інколи навіть у кістках, знайдені катакомбні вістря стріл. Це є вагомим доказом появи катаком-

бного населення в Причорноморських степах в результаті завоювання або його знекровлення, як це робиться в кастових суспільствах.

В окремому підрозділі автор приділяє значну увагу обряду моделювання черепів. Цей обряд є різновидом культу черепів. Моделювалися черепи померлих жерців, діяльність яких була дотичною до війни. Нечисленні поховання з виробничими наборами інструментів інтерпретуються як поховання майстрів-ремісників, що працювали на замовлення суспільної верхівки. Тобто автор вважає, що серед ямно-катакомбного населення в окремих галузях економіки вже існувало ремесло.

П'ятий розділ присвячений характеристиці ямного суспільства в етнічному та соціальному аспектах. Автор критично розглядає існуючі погляди на етнічну структуру та вважає, що ямне суспільство мало дуальну структуру. Можливо, дві фратрії взаємодіяли між собою та з катакомбними племенами. В ямних похованнях з часом нарастає кількість катакомбних ознак. Початкова чисельність соціальних груп в ямному суспільстві дорівнювала 5. Кількість їх поступово скорочується (зникають вищі верстви). На думку автора, ямне населення збільшувало катакомбні ознаки, тому катакомбні ритуали та речі були престижними. Воно стає з часом нижньою кастою в ямно-катакомбному суспільстві.

У шостому розділі підбито підсумки дослідження. На основі моделі дається реконструкція соціальної системи. Скорочення знаті у ямного та східнокатакомбного населення, можливе існування звичаю "анулома" (заміжжя з представником більш високої касты), походження катакомбної спільноти, військові стосунки між катакомбними та ямним населенням, сервісні відносини між етносами свідчать, що це суспільство було побудоване за принципами станово-кастової системи. С.Ж.Пустовалов визначає рівень розвитку ямно-катакомбного суспільства як пізнє вождівство з примітивною формою експлуатації одного етноса іншим.

Загалом, робота С.Ж.Пустовалова "Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я" є комплексним дослідженням етносоціальної структури ямного та катакомбного населення вказаного регіону. Сформульована автором гіпотеза про станово-кастовий характер цього суспільства є ґрунтовною, виявлено багато доказів її існування. Рецензована робота може стати поштовхом до подальшого вивчення соціальної системи цього суспільства та інших суспільств, де присутні умови для виникнення кастової системи. Серед них можна назвати хозар, скіфів та скіфіюдні племена, ранніх слов'ян (черняхівська культура) та інш. Книга буде цікавою як для фахівців археологів та етнологів, так і для всіх, хто виявляє інтерес до давньої історії.